

До четвертого розділу належить дуже цікавий підрозділ „Допоміжні публікації“. Подані тут матеріали часто мають самодостатню вартість, виходячи за межі краєзнавчої тактики. Це адресні книги, шематизми, енциклопедії, покажчики змісту газет і журналів, біографічні словники, архіви, бібліотеки, музеї, наукові установи тощо. Наприклад, підрозділ „Енциклопедії“ (С. 197—202) подає близько 50 іншомовних енциклопедій, у яких можна знайти не тільки краєзнавчі матеріали. Сама інформація про ці енциклопедії має велике пізнавальне і довідкове значення. Таку ж вартість має підрозділ „Біографічні словники“ (С. 237—242), серед яких 34 томи польського біографічного словника розписано навіть за персоналіями, що має додаткову довідкову вартість.

Усі матеріали покажчика описані мовами оригіналів, зберігаючи тогочасні правовисні норми. На основі різних довідкових видань розкриваються псевдоніми і криптоніми.

Бібліографічний покажчик забезпечений добрим науково-допоміжним апаратом, що підвищує його інформативність. На початку (С. 3—6) є своєрідна передмова „Від укладача“, яка подає основні принципи складання покажчика, розміщення у ньому матеріалу, правила користування ним. Тут висловлюється подяка всім, хто давав упорядникові цінні і змістовні поради в процесі роботи над покажчиком.

В алфавітному покажчику імен і матеріалів, описаних за назвою, включаються прізвища авторів та осіб, які згадуються у покажчику, назви анонімних книг і статей, криптонімів, псевдонімів тощо.

В алфавітному покажчику географічних назв України подаються назви окремих регіонів, губерній, воєводств, областей, повітів, міст і сіл.

У кінці покажчика за алфавітом подано списки абrevіатур і скорочень, де позначено абrevіатури назв областей і міст України та їх повні назви. Окремо подано іншомовні абrevіатури та скорочення.

Відзначимо, що деякі позиції покажчика варто було анотувати, особливо ті, назви яких не розкривають їх змісту.

Рецензований покажчик є доволі великою бібліографічною працею, отже, він не може бути вільним від окремих недоліків.

На жаль, укладач не міг використати іноземних матеріалів останнього часу видання з причини їх відсутності у бібліотеках та інших книгосховищах України. Також у покажчику відсутні деякі праці, які, на наш погляд, варто було включити до нього.

*Мирослав БУТРИН*

**Я. П. Запаско. Українська рукописна книга. Пам'ятки книжкового мистецтва.— Львів: Світ, 1996.— 480 с.**

З-поміж численних видань, гідних нашої духовності, що побачили світ на початку 1996 р., привернула увагу, і не лише спеціалістів, монографія доктора мистецтвознавства, професора Я. Запаска „Українська рукописна книга“, видана у серії „Пам'ятки книжкового мистецтва“. Видруковано її на фірмі „Poligraf“ у Пряшеві (Словаччина).

У цьому дослідженні вперше ґрунтовно і яскраво висвітлено „[...] великий, більш ніж вісімсотрічний пласт духовної культури, в якому, немов самоцвіти, вияскравлюються добірні перли народної мови, красного письменства, давнього малярства [...]“, як зазначено на його початку.

У Передмові автор підкреслює особливий статус української рукописної книги в духовному житті нашого народу, наголошує на її ролі у формуванні етнічної культури, відносячи її не тільки до національного, але й до загальнолюдського надбання найвищого рангу; він вказує на уразливість, беззахисність рукописів, а звідси — обов'язок їх збереження. Дослідник відзначає, що українська рукописна книга віддавна цікавила вчених. І це зацікавлення не вщухає донині під багатьма оглядами — мистецтвознавчим, літературознавчим, мовознавчим тощо, але в поле їх зору потрапили не всі пам'ятки XI—XVIII ст., або ж їхні оцінки не завжди були коректні.

У першій частині, що має назву „Мистецтво книги княжої доби XI—XIII ст.“, книгописання, відповідно до авторської концепції формування українського етносу та класифікаційних принципів рукописної книги, розглядається по століттях. Дослідник відзначає, що поява книги і розквіт книгописання були обумовлені історичним розвитком Київської Русі, передусім фактом її християнізації. Уже в XI ст. при Софії Київській, Києво-Печерському та інших монастирях діяли скрипторії з численними переписувачами.

Я. Запаско відзначає, що в одноразовому вжитку у Київській Русі було від 130 до 140 тисяч книг. Небагато країн Європи того часу можуть похвалитися таким книжковим багатством. Книги з Києва часто відвозили до віддалених міст, наприклад, до Володимир на Клязьмі. Відзначаючи „лівденноруське“ походження пам'яток, їх авторів, Я. Запаско вказує, що рукописні книги, зрештою, як і інші пам'ятки духовної та матеріальної культури з часів Київської Русі, вже у XIX ст. стали предметом „особливого“ зацікавлення російських дослідників. Останні, виходячи з позицій „великоросійських“ пріоритетів, твердили, і це продовжується дотепер, що багато українських манускриптів XI—XIII ст., більшість з яких у різний час і за різних обставин були вивезені до Росії і досі не повернені на Батьківщину, є творами не українських, а російських книгописців. Характерним прикладом такого відвертого привласнення наших мистецьких цінностей, вказує автор рецензованої монографії, є шедевр світового книжкового мистецтва, найдавніша пам'ятка великокняжого скрипторію при Софії Київській точно датоване Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр., яке знаходиться у Російській Національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. Ще в минулому столітті воно було назване новгородською пам'яткою лише на тій підставі, що було виконане на замовлення новгородського посадника Остромира, до речі, родича київського князя Ізяслава. Цю версію повторено окремими російськими науковцями і в наш час. Тим часом, відзначає Я. Запаско, у цьому багатостроковому кодексі, в його мові ні разу не трапляється характерне для новгородської вимови змішування ц і ч — так зване цокання (непороцная — непорочная, отець — отець, агнець — агнець тощо), яке є доволі частим у новгородських кодексах XI ст. — Мінеях 1096 і 1097 рр. Натомість в Остромировому Євангелії помічено численні українізми: ствердіння голосних після Р (цароу, боура, алтара); своєрідна форма давального відмінка іменників чоловічого роду однини з суфіксами -ови, -єви (сынови, Господови, мужєви); перетворення є в о (Єлена — Олена); тобѣ — себѣ (тобто тобі, собі) та інше. А що стосується унікальних мініатюр цього манускрипту, то, на думку Я. Запаска, навіть неупереджені російські дослідники стверджують, що вони є витворами київської живописної школи.

Або ще такий приклад: у „Предварительном списке славяно-русских рукописей XI—XIV вв., хранящихся в СССР“ (Археографический ежегодник за 1965 г.— М., 1966.— С. 177—272) усі взяті на облік пам'ятки поділені на п'ять мовних ізводів: „старослов'янський“, „російський“, „болгарський“, „сербський“ і „молдовлахійський“, українського і білоруського ізводів не виділено. Рукописні книги, створені на терені України, так само, як і білоруські, зачислені до російського ізводу. І така визначна пам'ятка київського рукописного осередку, як Ізборник 1076 р., переповнена колоритними українськими словами: вельми, годі, глумитися, дарма, діяти, зимному, зазірати, заблудив, казати, людина, не сварися, ніколи, обоє, свита та іншими, без будь-яких застережень теж зачислена до російського ізводу.

Усебічно аналізуючи ці та інші пам'ятки з точки зору їх каліграфії, мови, характеру, декору та іншого, автор ставить під сумнів або ж аргументовано заперечує подібні висновки, переконливо доводить справжній їх родовід. Не відступаючи від строгих вимог наукового аналізу, він з неприхованим пієтетом буквально оспівує такі поміж них, як згадане Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р., Мстиславове Євангеліє XII ст., Добрилове Євангеліє 1164 р. та інші — ці справжні перлини українського книгописання. Вони засвідчують надзвичайно високий рівень мистецтва рукописної книги княжого періоду. Їх роль у розвитку княжої справи, культури на українських землях і в наступні віки була неперехідною.

Блискучий розвиток книгописання в XI—XII ст. був дещо загальмований, але не зупинений у першій половині XIII ст. Більшість тогочасних пам'яток походять з Волині та Галичини. Відомо, що князь Володимир Василькович подарував окремим містам свого та інших князівств 47 рукописних багато оздоблених книг, виготовлених у князівському скрипторії.

Мистецтво української рукописної книги XIV — XVIII ст., якому автор присвячує окремий розділ, стильово відмінне від того, яким було в попередні віки, хоч упродовж тривалого часу ще засвідчувало живучість традицій минулого. І чи не найбільш яскраво воно проявилось у Київському Псалтирі 1397 р. Автор з підкресленою увагою всебічно досліджує цей шедевр рукописного мистецтва XIV ст., і не тільки тому, що він заслуговує на це з погляду мистецтва книги. Сучасний московський дослідник Г. Вздорнов приписує авторство Київського Псалтиря своєму землякові. На основі об'єктивного історичного, стилістичного та мовного аналізу Я. Запаско позбавляє це твердження сенсу. Він переконливо доводить, що ця найвизначніша пам'ятка раннього українського книжкового мистецтва з численними мініатюрами (дослідник доказово твердить, що їх творцями були два художники) — єдина слов'янська книга з ілюстраціями на полях — є твором київських майстрів.

Вказуючи на зміни в духовному житті народу XV — XVI ст., які сталися в результаті посилення іноземного гноблення, автор відзначає, що в цих умовах книгописання набуло нових імпульсів розвитку, з'явилися нові його центри (Львів, Дермань, Четвертна, Дубно та інші). Книги цього часу, передусім їх декоративне оздоблення, стиль ілюстрацій, засвідчують сильний вплив народних естетичних уподобань. Водночас їх цікує висока майстерність каліграфів та мініатюристів. Звертає автор увагу і на зміни в книгописанні, що були обумовлені використанням для цього замість пергаменту паперу.

Я. Запаско детально простежує процес творення української рукописної книги в час розповсюдження ідей гуманізму та ренесансного стилю на наших землях, пояснює причини, які забезпечували „живучість“ рукописної книги в умовах

поширення книгодрукування. Він яскраво змальовує картину завершального етапу багатівкового плідного розвитку української рукописної книги в другій половині XVII—XVIII ст.: творена в контексті культури українського бароко, вона в останній раз розквітла буйними формами пишного декору, захоплюючи неповторною архітектонікою, що чарує нас і сьогодні.

Коректність суджень дослідника про спадщину української рукописної книги базується на тій методичній основі, що тільки при всеохоплюючому, всебічному баченні теми, предмету в контексті з усіма факторами, які обумовлювали духовний розвиток тих часів, можна об'єктивно визначити їх місце в нашій культурі. У цьому переконує передусім „Опис рукописів“ — каталожна частина дослідження, його наукова основа, що складає три чверті обсягу книги, охоплюючи 128 найпримітніших з погляду мистецьких, мовних та інших особливостей і найвартісніших українських манускриптів XI—XVIII ст. Тут же публікується близько 250 кольорових факсимільних та чорно-білих репродукцій. Кожен рукопис отримав насамперед вичерпну мистецьку характеристику та детальний опис. Крім назви, дати створення, місця походження та збереження він містить такі дані, як розмір, кількість рядків на аркуші, стовпців, матеріал, оправа, сучасний стан; письмо — форми та розміри букв, почерки; оздоблення — його види, мініатюри, ілюстрації, заставки і т. п., характер їх виконання; мовні особливості (для найдавніших пам'яток), приписки — датовані написи рукопису; історія манускрипту. До кожної з пам'яток додана вичерпна бібліографія. Для окремих з них — Остромирового Євангелія, Ізборника Святослава та інших — вона складається з більш як 150—160 позицій.

Роль провідників по книжному полі з багатим, добре зібраним і ретельно складеним врожам українських манускриптів покликані виконувати покажчики, вміщені у кінці книги, а саме: бібліографічний, рукописів, імен переписувачів, художників, замовників та власників рукописів.

Монографічне дослідження Я. Запаска, присвячене українській рукописній книзі, не просто чергова книга цього широковідомого вченого. Доречно нагадати, що в контексті з дослідженнями рукописної та стародрукованої слов'янської кириличної книги у Європі наукові праці Я. Запаска були визнані як досягнення, а їх автор обраний членом Міжнародної асоціації дослідників слов'янської кириличної книги з центром в Оксфорді.

„Українська рукописна книга“ — результат більш як сорокарічної подвижницької праці дослідника. Першим її результатом стала монографія „Орнаментальне оформлення української рукописної книги“ (К., 1960). Цілеспрямоване ретельне обстеження книгосховищ України дало можливість встановити, що в роки Другої світової війни з багатьох бібліотек, архівів, монастирів, церков зникли не лише окремі пам'ятки рукописної книги, зафіксовані раніше, наприклад, Загорівський Апостол 1554 р. (Харків), а й цілі збірки. Багатющий матеріал був знайдений у Росії. Пошуки українських манускриптів Я. Запаско переніс на Польщу, Румунію, Болгарію, Австрію, Францію, Італію та інші європейські країни. Зібраний матеріал дав дослідникові змогу побачити цей багатівковий пласт культури українського народу в усьому багатстві його проявів, а всебічний, передусім мистецтвознавчий, аналіз пам'яток зі залученням даних археографії, палеографії, давньої літератури, лінгвістики — і як цілісне, високохудожнє мистецьке явище. На нинішній день це єдине ґрунтовне наукове і мистецтвознавче слово в науці про українську рукописну книгу. У майбутньому можуть бути нові знахідки, відкриття. І дай Боже їх якнайшвидше і найвагоміших. Однак слід відзначити, що на сучасному етапі науки про українську рукописну книгу це

дослідження потрібно не стільки оцінювати, скільки вивчати. До того ж архітектурно-художній лад цієї книжки, ідейна чіткість, естетична привабливість оформлення, досконалість поліграфії ставлять це видання у ряд таких досягнень сучасної української духовної культури, які називають явищами, подіями.

*Микола МОЗДИР*

**В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.— К.: Либідь, 1995.— 814 с.**

У серії „Пам'ятки історичної думки України“, започаткованій видавництвом „Либідь“ 1989 р., з'явилося найповніше на сьогодні видання вибраних творів Володимира Антоновича — видатного українського вченого у галузі історії, джерелознавства, палеографії, дипломатики, археографії, археології й нумізматики, етнографії і фольклору, історичної географії й картографії, засновника першого університетського нумізматичного музею. Його наукова діяльність була тісно пов'язана з Київською археографічною комісією і Київським університетом. В. Антонович був одним із засновників і голів Історичного товариства Нестора-літописця, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, учасником та організатором Археологічних з'їздів, одним з ініціаторів перетворення Літературного товариства імені Шевченка у Львові на Наукове. Він один з фундаторів Українського наукового товариства у Києві, почесний та дійсний член 27 інших наукових товариств і комісій, член-кореспондент Російської Академії наук (з 1902 р.). Як головний редактор Київської археографічної комісії він особисто підготував дев'ять томів „Архива Юго-Западной России“. Не полишав публікаторської роботи й тоді, коли став доцентом, а потім і професором Київського університету. Водночас учений активно співпрацював з багатьма періодичними виданнями. Його розвідки й добірки документів найчастіше друкувалися в „Университетских известиях“, „Киевской старине“, „Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца“, „Записках Одесского общества истории и древностей“, „Записках Наукового товариства імені Шевченка“ та інших, причому нерідко без підпису.

Розпорошеність більшості праць у малодоступних виданнях ускладнювала їх використання. Це розумів і їх автор. Тому він, маючи такий наочний приклад, як друк Зібрання творів Миколою Костомаровим, на початку 80-х рр. приступив до упорядкування свого Зібрання творів у трьох-чотирьох томах. 1885 р. побачив світ перший і, на жаль, останній том прижиттєвого видання „Монографии по истории Западной и Юго-Западной России“. Він включав „Нарис історії Великого князівства Литовського: I. Литва і Русь до початку XIV сторіччя. II. Вітен і Гедемін. 1293—1341. III. Ольгерд і Кейстут. 1341—1377“ (С. 1—132); „Дослідження про міста Південно-Західного краю“ (С. 133—194); „Київські війти Ходики, епізод з історії міського самоврядування в Києві у XVI—XVII ст.“ (С. 195—220); „Київ, його доля і значення з XIV до XVI сторіччя (1362—1569)“ (С. 221—264); „Нарис ставлення Польської держави до православ'я і православної церкви“ (С. 265—278); „Нарис стану православної церкви у Південно-Західній Росії з половини XVII до кінця XVIII сторіччя“ (С. 279—442); „Літопис Сатанівського монастиря“